

Razgovor Džordža Urbana sa Lešekom Kolakovskim

ĐAVO U ISTORIJI

Partija zna najbolje

Džordž Urban: Moja slika Lešeka Kolakovskog ima dva obličja koja se međusobno dopunjuju: vaš Odnos prema marksizmu i vaš odnos prema Crkvi. Hteo bio posredno da pređem na vaše tumačenje marksizma — preko vaših napisa o Starom i Novom zavetu. Šta vas je kao humanistu-filozofa dovelo da napišete knjigu pod naslovom *Razgovori s đavolom?*

Lešek Kolakovski: Ta knjiga ne predstavlja političko deklarisanje. Ona sadrži priče, od kojih se svaka nadovezuje na neku epizodu iz Svetog pisma. U svakoj od njih pojavljuje se Đavo, međutim moje priče nisu ekvivalentni priča s ključem. Pre svega želeo sam da istaknem strašan paradoks: da dobro može biti uzročnik zla i da zlo može proizilaziti iz dobra. To da se dobro i zlo mogu uzajamno podržavati predstavlja potresnu činjenicu ljudskog iskustva. Međutim, ti problemi se mogu diskutovati u širim kategorijama nego što su političke . . .

Dž. U.: Možda vaša namera nije bila da te priče sadrže aluzije na vašu filozofsko-političku misao, ali one za pažljivog čitaoca nesumnjivo postoje. Značajna crta vašeg stvaralaštva je činjenica da vas veoma interesuje Sveto pismo — *Razgovori s đavolom* su knjiga koja dopunjuje drugu vašu knjigu, *Cljuč nebeski* — zbog toga ako bi me neko zamolio da dam laičko tumačenje tih priča, rekao bih da pored otkrivanja suštine zla ukazuju na njegovo mesto u okviru dveju »crkvi« ... — hrišćanske i marksističko-staljinističke.

L. K.: — Kao što sam rekao nisam želeo da pišem političke priče preobučene u drugo ruho, iako se u nekim slučajevima upravo to dogodilo. Posvetio sam mnoge godine studiranju hrišćanskih sekti i jeresi, posebno u XVI i XVII veku, a to se nije moglo bez pravljenja izvesnih analogija, koje se javljaju u svakom ideološkom mišljenju i svim telima u kojima se to mišljenje javlja. Pa ipak, spreman sam da priznam da sam, gledano iz današnje perspektive, dao izvesne osnove za nalaženje analogija na koje vi mislite .. .

Dž. U.: Sada mi dopustite da »strašni paradoks« — dobro proizilazi iz zla i zlo iz dobra — prenesem iz sfere svakodnevnih iskustava u sferu našeg razumevanja istorije. Na kom se mestu, da tako kažem, pojavljuje »đavo« u istoriji i u našem shvatanju?

L. K.: — To je deo Hegelove filozofije istorije, koji se odnosi na tvrdnju da istorijski događaji menjaju intencije učesnika istorije u njihovu suprotnost, a istovremeno i naša svakodnevna iskustva. Marks i Engels su imali puno da kažu o ovoj temi. Covek je, po njima, do pojave klasno svesnog proletarijata predmet istorije. Ne samo što nije svestan stvaranja istorije, već ne može ni da je ima, jer je u okovima »iskrivljene svesti«, koja nije samo psi-

hička činjenica, koja se može promeniti zahvaljujući lečenju psihe, već ima društvene korene. Društveni procesi, koje čovek sam izaziva, čine mu se kao sile kojima upravljaju natprirodne sile. Taj veliki projekt dijalektike — intencije stvaralaca istorije koje prelaze u vlastitu suprotnost — stvara izvesne istorijske »zakone«. Ti »zakoni« trebalo bi da deluju od početka podele rada sve do polovine XIX veka, kada se pojava proletarijata na svetskoj areni srećno poklapa sa istupanjima Marksa i Engelsa, kao revolucionarnih društvenih mislilaca. Od tog vremena proletarijat, prosvetljen marksističkom misli, nosilac je revolucionarnog rešenja istorije. Lažna svest je eliminisana. Zakon preobraćenih intencija više ne pomućuje istoriju. Proletarijat koji poseduje istinitu svest može da formira svoju volju i postiže željene rezultate, što i čini. Zagonetka istorije je rešena, nastupio je kraj alijenacije čoveka, svet ulazi u eru besklasnog društva. Ovo bi bio presek marksističke mitologije ...

Dž. U.: U vašim pričama ne nalazim jednog, već dva »đavola«. Prvi je, kao što ste rekli, autentičan problem neispunjenja ljudskih intencija, koje smo svi iskusili.. .

L. K.: • — Da, baš me je to veliko zlo, moram da istaknem, privlačilo celog života i navodilo na razmišljanja o odgovorima koje su dali Hegel i Marks, sa svojim profetskim predskazanjima. Drugi »đavo« je marksistička pretpostavka da je s pojavom proletarijata kao nove, krajnje svesne društvene klase sva težina iskustava prošlosti iščezla i da čovečanstvo započinje pisanje potpuno nove istorije, istorije par *excellence*. Marks je to izložio veoma slikovito primetivši da će buduće revolucije crpsti svoju poeziju iz budućnosti, a ne iz prošlosti . . . Hegel je reflektore svoga mišljenja usmeravao isključivo na prošlost, odbacujući otvoreno ekstrapolacije u budućnost. Marks je, međutim,

bio sav okrenut budućnosti, verujući čak da i prošlost treba ocenjivati na osnovu očekivanih rezultata budućnosti. A to ukida zlo. Marksov pogled bio je duboko ukorenjen u utopijskom mišljenju Augustina Češkovskog i Moše Hesa, dakle delimično u hrišćanskom milenarizmu, a delimično u jevrejskom mesijanizmu ... Slažem se da se u ovome što govorim pojavljuju dva đavola: prvi je uporna sklonost istorije ka neispunjavanju i iskretanju ljudskih ambicija, a drugi Marksove iluzije da će revolucionarni pokret svetskog proletarijata ukinuti ideološke, društvene i ekonomske suprotnosti društva u prošlosti i da će započeti zlatni vek. Drugim rečima, verujem da su neispunjenja i neuspehi ljudskih predviđanja osnovne činjenice ljudske sudbine ...

Dž. U.: Što je svojevrсно verovanje u prvobitni greh ...

L. K.: — ... tvrdnju da postoji način za prevazilaženje te sudbine ili neka privilegovana klasa smatram veoma opasnom i pogrešnom.

Dž. U.: Svaki despotizam koji nešto vredi ističe da ima (kao što ste upravo sugerisali) »vatreću liniju« ka Bogu ili budućnosti. Otud zahtevi da se naredbe despota smatraju verom: »Der Führer befiehlt, wir folgen«, »Staljinov genije je uvek u pravu« i tako dalje. U nekoliko svojih eseja primećujete da je božansko providenje u svakoj teodiceji potvrđivano uprkos postojanju očiglednog zla — upravo takvo je značenje teodiceje: »Da bi isprobao vernike Bog je s vremena na vreme predavao Petrovu prestonicu bezbožnicima (pišete u svojoj knjizi *Marxism and Beyond*). Zasluga vernika je veća kada klima glavom pred glasom božijim, čak ako vaj dopire iz grla Balamove magarice ...« Ako je tako i ako zbog cilja naše diskusije marksizam proglasimo za surogat religije, okrivljujući je, zar neki komunista ne bi mogao da uverljivo argumentuje da »zakon istorije«

ili historijska nužnost« s vremena na vreme daju vođstvo »radničkog pokreta« u ruke nekog Staljina? I zar ne bi mogao da insistira na tome da se njegova obaveza prema podređivanju naredbama Staljina ne smanjuje, već da se čak uvećava? Buharin je tvrdio slično (što je u priličnoj meri doprinelo kasnije njegovom padu): »Ne verujemo u njega (Staljina), već u čoveka kome je Partija pružila svoje poverenje...«

L. K.: — To je stari argument komunista. Često sam slušao kako stari komunisti kažu: bolje je grešiti ZAJEDNO s Partijom, nego biti u pravu PROTIV Partije. U većini slučajeva nisu bili svesni da njihov stav sadrži elemente teodiceje, jer je s čisto komunističke tačke gledišta u tome o čemu su govorili bilo nečeg zdravog. Komunistički pokret ne bi istrajao bez te vatrene, utopijske lojalnosti prema stvari, uprkos zlu vezanom za nju. Takvih stavova tako reći više nema. U Rusiji i Istočnoj Evropi nestali su s poslednjim komunistima, koji su se rukovodili ideologijom, premda se na Zapadu još uvek mogu sresti degenerisani primerci toga tipa. Da su angažovani ništa ne bi moglo narušiti njihovu slepu poslušnost — nikakve greške, izopačenosti ili zločini Partije ne bi mogli da oslabe njihovo uverenje da je jedinstvo Partije, čak kada je kriva, hiljadu puta značajnije od njenog »prevrtljivog morala« i sl.

Dž. U.: Postojanje zla kod istinskog vernika hrišćanina pojačava vezanost za Boga, jer da je Bog u svojim zemaljskim obeležjima apsolutno dobro, hrišćanska ljubav prema Bogu bila bi trgovinska transakcija: ljubav za ljubav. Međutim, kada hrišćanin voli Boga i pored postojanja zla, njegova vera i lojalnost prolaze kroz najveća iskušenja. Ovu argumentaciju često srećemo u vašim tekstovima (nadovezivanje na Sveto jevanđelje po Luci 6,32) i ja bih oslanjajući se o nju hteo da izvedem svoju analogiju s komunizmom sugerišući da istinski odan

komunista voli Staljina zaključno s njegovim zločinima, jer njegovo verovanje u stvar, kao i hrišćanska ljubav prema Bogu, od njega zahteva da prihvati i sredstva, ako želi da postigne cilj. Smatram da nepravedna Partija koja ne oprašta poseduje grozomoran magnetizam ...

L. K.: — Vaša analogija je samo delimično ispravna. Hrišćanstvo ne smatra da će Božja pravda trijumfovati na zemlji — zasluge će biti nagrađene, a zlo kažnjeno. Međutim, smatra da je ponašanje Boga neprozirno, da ga ne možemo shvatiti isključivo intelektom. Hrišćanstvo uči da moramo verovati Bogu uprkos očiglednom zlu i čekati na pravdu koja će se ostvariti na Sudnji dan. Komunizam pak tvrdi da predlaže naučno i empirijsko proverljivo objašnjenje celokupne stvarnosti. To nije religija, već karikatura religije, jer uzgred potvrđuje mišljenje teologa da Đavo oponaša Boga. Za mene ostaje otvoreno pitanje da li je angažovani komunista trebalo da voli Staljinove zločine, u skladu s analogijom koju predlažete. Nesumnjivo je da su najlojalniji komunisti prihvatili, čak obožavali Staljinove zločine, ukoliko su bili spremni da priznaju da se radilo o zločinima. Većina je više volela da veruje da se ništa ne može nazvati zločinom što služi dobru. U oba slučaja analogija je ispravna u smislu da je i karikatura odraz stvarnosti, iako. ..

Dž. U.: U *Glavnim tokovima marksizma* kažete da je Marksova teorija, po kojoj je proletarijat posebna varijanta istorijske svesti — »spoznajna privilegija« — i da neizbežno vodi diktaturi staljinističkog tipa. Na koji način jedno vodi drugom?

L. K.: — Nisam rekao da je neizbežna, već da je lenjistička verzija marksizma veoma verovatna, iako nije jedino moguća verzija. Ukratko rečeno, Marks smatra da radnička klasa, s obzirom da je radnička klasa, poseduje svojevrsno privilegovano zvanje (»revolucionarna

svest«) o pravcu istorije i da je takvo tumačenje njegovih reči veoma podržavao Lukač, što je čini mi se bilo ispravno. Međutim, ta spoznajna privilegija, koja je za Marksa i Engelsa bila nešto veoma poželjno, dosad se nije pojavila kod radnika. Lenjin (a pre njega Kaucki) je smatrao da se ta mala praktična teškoća može prevazići dopunjavanjem Marksove teorije: Jer, kako proletarijat nije u stanju da stvori »revolucionarnu svest« unutar sebe, ona mora doći spolja. To je trebalo da obavi »avangarda« proletarijata — Komunistička partija; s obzirom da Partija — trenutno jedini znalac pravog cilja istorije — ima pravo, čak obavezu da odbaci nezrelu, empirijsku svest masa i da ih putem revolucije dovede do besklasnog društva. Lenjin je dodavao — i to je bitno — da sami radnici mogu stvoriti jedino buržoasku svest, jer u kapitalističkom društvu mogu postojati samo dva osnovna oblika svesti. Iz te teorije proizilazi da Partija bolje zna šta je korisnije po društvo i šta je volja društva — bolje od samog društva, jer je duh partije otelovljen u volji pojedinca, zbog toga marksizam-lenjinizam počinje da označuje diktaturu pojedinca nad proletarijatom. Na taj način marksistička hipoteza da radnička klasa poseduje privilegovano znanje o krajnjem cilju istorije vodi tvrdnji da je drug Staljin uvek u pravu.

Dž. U.: Zar se teodiceja à la Marks ipak ne bi mogla primeniti i u tom slučaju? Pretpostavimo da »istorijsku misiju proletarijata« u Marksovom smislu izjednačimo sa Božanskim providenjem, a Staljinov despotizam s konkretnim zlom. Zar se tada ne bi ostvarila Marksova vizija (milost Božija) u naredbi: čini ono što ti Staljin naloži da činiš, jer je njegov greh *felix culpa* u službi višeg dobra? U svojim knjigama više puta ste isticali da hrišćanin ne voli Boga zbog nagrade, već zbog vere. Čin vere je utvrđivanje vere u totalu. Koliko mu se Bog čini

više zlim, utoliko više potvrđuje svoju veru u Njega. Prema tome, staljinizam je — kako zaključujem na osnovu analogije — posebna manifestacija marksizma, a verujući komunista jednostavno utvrđuje svoju veru u Marksovu viziju kroz poslušnost i podršku Staljinu.

L. K.: — Ovde bih uneo ispravku — hrišćanstvo uči da Bog može iskušavati vernike dopuštajući im da pate, ali se ne može pokazati kao zao. Ta analogija je pogrešna iz još jednog razloga: staljinizam nije slučajno zlo, koje je savladalo dobroćudnu viziju. Čak naprotiv: tiranija pojedinca, obožavanje otelotvorene ideologije i strukture vlasti, koja se izvodi iz nje, savršeno su otelovljenje duha komunizma. Staljinova vladavina je *par excellence* komunistička. U poređenju sa njom ostale varijante komunizma su polovične, rascepljene, bojažljive, nezrele ili oronule. Posle Staljinove smrti sovjetski komunizam nije bio u stanju da povrati zdravlje, mada kada je reč o institucijama ovo neslede staljmizma je ostalo neokrnjeno. ..

Dž. U.: Ako je institucionalno otelovljenje staljinizma nenarušeno zbog čega staljinizam nije preživeo Staljina?

L. K.: — Iz razloga što su u vreme Staljinove vladavine policijski teror, čistke i masovna ubijanja tangirali mnoge članove aparata. Međutim, bilo je beznačajno ono što tangira sve ljude, jer je živalj kao takav u sovjetskom sistemu beznačajan, ali stalno osećanje opasnosti bilo je nepodnošljivo za aparat. Niko nije bio siguran. Članovi Centralnog komiteta i šefovi raznih Staljinovih resora mogli su biti uhapšeni i pogubljeni tiho i na osnovu beznačajnih, prividnih dokaza kao i svaki sivi građanin. Kada je Staljin umro sovjetski establišment se potrudio da ne nađe sledećeg diktatora.

Totalitarizam i socijalizam

Dž. U.: Interesuju me promene u vašem odnosu prema totalitarnom elementu u marksizmu. Dvadeset godina pre pisanja *Glavnih pravaca marksizma* (tj. u revizionističkom periodu, kada ste još bila, komunista) ukazivali ste u nizu radova da bi se za postizanje bilo kakve suštinske promene u društvu svi zemaljski ciljevi morali usmeriti na postizanje krajnjeg cilja, jer je čovečanstvo sporo i inertno. Otud nas, kako ste konstatovali, utopističko mišljenje o društvu ne sme čuditi — moramo težiti ciljevima koji prevazilaze naše mogućnosti i primenjivati retoriku preteranih nada, da bismo postigli skromne rezultate. Čak ste odbacivali opreznost onih koji su na to gledali s tačke gledišta zdravog razuma: »previše zdravog razuma može škoditi uspešnoj borbi«. Ako je ovo istina (i tu se nadovezujete na Novi zavet, na Svetu jevanđelje po Luci 12, 31) gde biste povukli granicu između idealizma i slepila, oduševljenja i samoubistva? Zar staljinizam nije mogao — kao i svaki drugi diktatorski sistem, koji proklamuje promene u društvu (a koji to ne čini?) — u opravdavanju svog postojanja da se pozove na vašu argumentaciju?

L. K.: — Danas bih ovu liniju rezonovamja mogao da podržim samo uz ozbiljne opaske. I dalje smatram da se nemoguće može postići ako činimo napore u tom pravcu. Međutim, svaka društvena utopija, koja kaže da je recept za savršeno društvo, danas mi se čini krajnje opasnom. Ne tvrdim pri tom da je ideja o ljudskom junaštvu neplemenita, naivna ili jalova; takođe ne smatram da je treba odbacivati kao dečju bolest. Međutim, ako odemo toliko daleko i pretpostavimo stvaranje plana za celokupno društvo, zahvaljujući kome će se harmonija, pravednost i bogatstvo postići manipulisanjem ljudima, onda je to poziv na despotizam. Pre-

ma tome, zadržao bih utopiju, kao fantaziju koja pobuđuje na delanje (što je ekvivalent Kantovoj »regulativnoj ideji«) i ograničio njenu ulogu na to.

Dž. U.: Krajem 50-ih i početkom 60-ih godina isticali ste da je utopija nužna, a istovremeno da je nužno neostvariva. Bala je to suštinska tačka vašeg revizionizma. Čini mi se da je smatranje vizije komunizma utopističkom uz tvrdnju »tresla se gora, rodio se miš«, vaš način postizanja kompromisa između prihvatanja i potpunog odbacivanja vizije marksizma.

L. K.: • — Slažem se da je tako, ali to je već prošlost. Društvo bez konflikata je tvorevina mašte. Celokupno ljudsko iskustvo ispunjeno je postojanjem zla. Ne radi se o tome da postaneš otporan, već u kojim uslovima identifikovati i obuzdati đavola*. Ne nalazimo se pred izborom između savršenog i nesavršenog društva: izbor vršimo između različitih varijanti nesavršenosti. Međutim, da bismo bili svesni da između ta dva pola postoje posredni stepeni moramo sačuvati regulativnu ideju o savršenstvu, koja će predstavljati idealan standard odnosa, prema kome ćemo ocenjivati naše neusphe i dostignuća.

Dž. U.: Da li ste u potpunosti zadovoljni odbacivanjem utopije kao normative ideje? U središnjem delu svoga stvaralaštva često ste primćivali da utopija levice podseća na samostvarujuća proročanstva. »Utopija prelazi iz sfere ... moralne misli na polje praktičnog mišljenja i sama počinje da rukovodi delanjem .. .« U drugom slučaju rekli ste da se levica nikada ne može odreći utopije, »jer ciljevi, koji se sada čine nedostižni, nikada neće biti postignuti ukoliko se ne artikuliju dok još nisu ostvarivi. ..«

* L. Kolakowski: *Cxy diabel može bye xba-wiony*, Znak, 1981, 327.

Ovu opservaciju smatram istorijski opravdanom. Takođe smatram da ste u pravu ističući sadašnje opasnosti utopističkih projekata. Pa ipak, iz naših iskustava sa tzv. Trećim svetom može se izvući poučna lekcija: veći deo čovečanstva u razvoju očajnički priželjkuje beskonfliktnu utopiju, upravo onakvu kakvu vi odbacujete. Privlačna moć marksističko-lenjinističke vizije savršenog društva bila je ogromna za zemlje Trećeg sveta, iako se u većini slučajeva svodila na pogodno ime za brzi skok u pravcu modernizacije. Iz toga proizilaze dva pitanja. Prvo: da li je moguće da veći deo čovečanstva, koji je nerazvijen, neishranjen i bez uslova za život, ne shvata opasnost komunističkog modela utopije, da li će Arapi i Iranci prestati da smatraju Zapad glavnim neprijateljem i da li će svoje neprijateljstvo usmeriti na oca i majku svih utopističkih projekata — Sovjetski Savez? Drugo: ako su u Trećem svetu neki utopistički ciljevi nužni, da li im zapadne demokratije mogu ponuditi vlastitu, atraktivnu »utopiju za izvoz?« Da li se to može učiniti a da se ne negira sve što predstavlja demokratiju?

L. K.: — Ako milenarna groznica zahvati veći deo društva, malo šta se može uraditi. Iako milenarizam nije normalno stanje. Ljudi Trećeg sveta ne traže ni raj, već načine da izađu na kraj sa bedom i glađu, iako krajnje očajanje može stvarati hilijastičke iluzije. Zapad nema nikakvu »utopiju za izvoz«, kako ste to već rekli, mada pokušaj njenog stvaranja ne bi bio glup. Zapad ne može da predloži nikakva hitna rešenja problema prenaseljenosti, organizovanja života u velikim gradovima, zagađenja tla i si. Jedino može predložiti veoma složen, delimičan i nesiguran savet i na primerima pokazati da su totalitarna rešenja podjednako neprijatna za Prvi, Drugi i Treći svet. . .

Dž. U.: U svojim poslednjim radovima isticali ste da je socijalizam nužan uslov svakog

uspešnog totalitarnog sistema, da su diktature i despotizmi mogli nastati i da nastaju u mnogim nesocijalističkim sredinama, ali da potpuna totalitarna diktatura mora imati za osnovu socijalizam. Zar Likurgova Sparta ili Hitlerova Nemačka, ako uzmemo prva dva primera koja nam padaju na pamet, ne osporavaju vašu teoriju, ukoliko, naravno, ne proširimo do apsurdna značenje reči »socijalizam«, da ona obuhvata neke spartanske i nacionalsocijalističke institucije?

L. K.: — Despotizam i totalitarizam se razlikuju uništenjem građanskog stanovništva. Međutim, građansko društvo se ne može uništiti sve dok se ne ukine privatna svojina, zaključno sa privatnom svojinom nad sredstvima za proizvodnju. Sve dok postoje ljudi, čiji način života ne zavisi od države tiranija može biti čvrsta i krvava, ali ne i totalitarna. Staljin je toga bio potpuno svestan kada se odlučio na likvidaciju nezavisnosti seljaka kao klase. Totalitaristički ideal se nije mogao postići bez kolektivizacije sela — bez uništenja klase ljudi, koji su činili veliki deo građanskog stanovništva i nisu bili prepušteni na milost i nemilost države. Kada su likvidirali milione ljudskih bića, država je sa svojim veštačkim vezama, koje su obuhvatale potpuno atomizovano i terorisano društvo, postala svevladajuća. Upravo u tom smislu govorio sam da totalitarno društvo ima najbolju priliku da ostvari svoj ideal u socijalističkoj privredi. Naravno, to ni u kom slučaju ne znači da svi oblici javne svojine vode totalitarizmu. Mnogi primeri pokazuju da građanske slobode i demokratske institucije mogu sarađivati i pored priličnog stepena nacionalizacije. Dosad nisu pronađeni apsolutni totalitarni sistemi, mada su staljinistički i maoistički model veoma blizu pretvaranja »entelehije« totalitarizma u stvarnost. S druge strane, hitlerovska Nemačka i fašistička Italija bile su

nesavršeni totalitarizmi (Musolinijeva Italija bila je nesavršenija od Hitlerovog Rajna). Hitler se zadovoljio podređivanjem postojećih oblika ekonomije unutrašnjim potrebama i imperijalnim ambicijama države, umesto da deprivatizuje i nacionalizuje sva sredstva za proizvodnju. Ni zemlje Istočne Evrope podređene Sovjetskom Savezu nisu dostigle nivo sovjetskog totalitarizma. Uprkos pokušajima nametanja jedinstvenosti putem presija ili — kao u slučaju Mađarske i Cehoslovačke — oružane intervencije, sve je više pukotina u istočnoevropskim delovima sovjetske imperije. Na sreću mnogo šta u čoveku se opire totalitarnoj kontroli. Porodični život, osećanja i seks, pojedinačno i kolektivno pamćenje, umetnost i književnost donekle izmiču kontroli sistema. To se odnosi i na društvo koje je bilo pod najvećom državnom kontrolom — na komunističku Kinu, gde je u vreme vladavine Maoa učinjen veliki napor da se u potpunosti unište porodični život, međuljudski odnosi ili da se sve podredi ciljevima državne ideologije — jer su maoisti u vreme »kulturne revolucije« prevazišli sve što je postigao sovjetski sistem u vreme Staljinove vladavine u domenu glajšahtovanja pojedinaca. Pa ipak, duh slobode je preživeo ...

Dž. U.: Vašu kritiku komunističkog totalitarizma prati ukazivanje na nemoralnost podrške bilo kojoj političkoj filozofiji koja prétenduje na istorijsku nužnost. Vaša argumentacija je jednostavna: ako društvo neminovno teži besklasnom društvu preko »socijalizma« i komunizma — kako tvrdi marksizam — pojedinac ne izražava nikakav moralni izbor ili hrabrost podržavajući »socijalizam«, jer se kladi u nešto što će apsolutno pobediti. Vi ste to mnogo bolje obradili u *Marksizmu i drugoj strani*: »Onaj ko se priključuje borbi za socijalizam podržavan verom u sigurnu pobedu, ulazi na broj na kojem će se, po njemu, sigurno

zaustaviti rulet istorije: Njegovo delanje je moralno bezvredno. . .!» Da, ali vi namećete previsoke vlastite norme političkog morala prosečnom smrtniku. Smatram da prosečan građanin, posebno na Zapadu, nema takav kriterijum podrške svojih političkih izbora. Šta više, njegov izbor zasniva se na precizno iskalkulisanom nemoralu, jer prvo pitanje koje postavlja svakoj političkoj stvari, koja zahteva njegovu podršku, glasi: »Da li ima izgleda na uspeh?« Ako nema, povlači svoju podršku bez obzira na moral. . . Da u vezi s tim suviše ne očekujete od ponašanja sovjetskih i istočnoevropskih građana?

L. K.: — I dalje smatram da podržavanje bilo koje političke stvari, samo zbog njene sigurne pobede, zaslužuje osudu. Naravno, u svakodnevnom životu to nisu razmatranja kojima treba da se bavi sovjetski ili istočnoevropski građanin. Mada je često u situaciji kada je u stanju da bira između ozbiljnog, očiglednog i manjeg zla. U tom slučaju postoji obaveza izbora delanja koje donosi manju štetu, ne narušava slobodu, ljudsko dostojanstvo ili nacionalne vrednosti od drugog člana alternative. Ne vidim ništa uzvišeno u svođenju prizemnih alternativa na ostvarive. Drugim recima: veoma sam skeptičan prema političkom izboru tipa »vezane transakcije«, koja od nas zahteva prihvatanje nekakve partije, pokreta ili političke filozofije s inventarom, u kome je dobro povezano s onim što je manje dobro ili loše, kao delovima iste celine. To je veoma opasan recept, jer opravdava svaki izbor, s obzirom da ne znamo dovoljno da li će trezvena analiza svakog od njih ukazati na tačke koje zaslužuju naše prihvatanje ili ne one koje ne zaslužuju. To se *a fortiori* odnosi na jednopartijske države.

Dž. U.: Koje biste moralne smernice predložili muškarcima i ženama koji žive u komunističkom sistemu?

L. K.: — S obzirom da već više godina ne živim u tom sistemu nisam opunomoćen da pružam savete ljudima koji moraju da snose rizik. Sigurno pamtite Solženjicinovo upozorenje: »Ne laži«. Solženjicin je rekao da je to minimalan uslov. Nisam siguran, pre mi se čini da je to maksimalan uslov, jer ako svi prestanu da učestvuju u laži komunistički sistem bi se brzo raspao. Naravno, u svakodnevnom životu treba praviti razlike i uzimati mnoge stvari u obzir. Postoji široka lepeza stavova, počev od onih koji predstavljaju aktivne nitkove koji učestvuju i koriste nasilje i laži komunističkog sistema, zaključno sa stavovima ljudi koji se bore sa tim sistemom. Međutim, između njih postoji mogućnost mnogih drugih izbora. Kada je reč o meni, ne osuđujem muškarce i žene koji se ne bore aktivno sa sistemom, već rade ono što mogu, da bi proširili postojeće okvire. U oblasti intelektualnih delatnosti mogu se činiti dobra ako se pišu knjige o istinskim vrednostima, knjige koje unose element istine u kulturni život i ne slažu se sa zvaničnim lažima.

Laž u sovjetskom društvu

Dž. U.: Poslednjih godina »progresivni« naučnici nerado stavljaju pojam totalitarizam uz sovjetsko društvo. Trudimo se da iskažemo da je taj pojam zastareo, da sovjetski sistem u stvarnosti modernizuje privredu boreći se s ogromnim teškoćama, da smo dužni da pristupimo izučavanjima Sovjetskog Saveza u duhu objektivnih istraživanja, »tehničkim kategorijama«, »funkcionalno«, instituciju po instituciju, radni kolektiv po radni kolektiv. Da li se slažete s tim?

L. K.: — Ne. Ne znam za istorijske i političke analize koje bi diskreditovalе taj pojam.

Međutim, poznati su mi mnogi radovi koji potvrđuju uverenje da se taj pojam upravo koristi za Sovjetski Savez, premda je posle Staljinove smrti sovjetski totalitarizam postao bolestan i nepotpun.

Dž. U.: Mogli bismo da proverimo ispravnost određenja »totalitarizam« u odnosu na sovjetski sistem upoređujući Sovjetski Savez sa pet svojstava, koja, po mišljenju profesora Karla J. Fridriha (u njegovoj knjizi *Totalitarizam*, 1954) razlikuju totalitarno društvo od ostalih društava. Naravno, mogu se primeniti i drugi kriterijumi recimo kao »dvadeset načina« Maksa Istmena (*Stalin's Russia*), na osnovu kojih Staljin nadmašuje Hitlera, međutim ja više volim Fridriha, jer Istmen je svoju knjigu napisao 1940. godine, to znači pre nego što je Hitler izvršio svoje najgore zločine. Osim toga, bio je simpatizer Trockog i svoje ogorčenje nadoknađuje preteranom vatrenošću... Karl Fridrih navodi pet svojstava, koja ću uskoro navesti. Prvo, sveprodiruća ideologija koja nudi savršen, konačan društveni sistem za celokupno čovečanstvo.

L. K.: — Potvrđuje ga sovjetski sistem . . .

Dž. U.: Drugo: jedna partija, organizovana hijerarhijski, obično pod vodstvom jednog vođe, nadređena u odnosu na državnu administraciju ili izmešana s njom.

L. K.: — Potvrđuje ga slučaj sovjetske partije . . .

Dž. U.: Treće: potpuni monopol nad svim militarističkim sredstvima, policijom, graničnom službom, vojskom, ratnom mornaricom i vazduhoplovnim snagama.

L. K.: — I to potvrđuje sovjetski sistem.

Dž. U.: Četvrto: monopol nad svim mas-medijima, štampom, radiom, televizijom, filmom itd.

L. K.: — Tačno . . .

Dž. U.: Peto: policijske represije nad dokazanim »neprijateljima« režima i proizvoljno odabranim društvenim grupama.

L. K.: — Tačno. Staljinizam je imao sve te crte, čak ih je u nekim bitnim oblastima prevazilazio. U svom zreom obliku staljinizam je bio jedinstven državni organizam suprotstavljen atomizovanom društvu. S tako reći potpuno uništenim građanskim društvom. Svako je bio dužan da cinkari vlastitog brata. Nedostižan ideal sistema bila je situacija u kojoj su svi istovremeno bili zatvorenici koncentracionih logora i agenti tajne policije — neobična kombinacija u ljudskom svetu... U poslednjem stadijumu staljinističkog totalitarizma uništena je i partija. Razlog tome, po svoj prilici, bila je činjenica da su mnogi stariji članovi partije, iako lojalni prema Staljinu, istovremeno podržavali minimum ideologije. Iako su u svim stvarima bili poslušni Staljinu, vod je s pravom sumnjao da je njihova lojalnost podeljena između njega i ideologije, koju su primili od Marksa, Engelsa, Lenjina i samog Staljina. Nije se mogla tolerisati ni potencijalna nelojalnost... Partija je morala da nauči da vođa svaki put utvrđuje šta je a šta nije ideologija. Čistke i masovna pogubljenja s kraja 30-ih godina i neposredno posle rata nisu bili dela paranoika. U tom pogledu sovjetski totalitarizam u staljinističkoj verziji nije imao sebi ravnog, možda s izuzetkom maoizma . . .

Dž. U.: Da li postoji povezanost između lenjinstičkog i staljinističkog tipa totalitarizma? Mišljenja naučnika su podeljena u vezi tog problema; jedni smatraju da su bili slabo povezani, tj. da je staljinizam bio nešto *sui generis*, dok drugi smatraju da je staljinizam logičan proizvod početnog lenjinizma, čak marksizma.

L. K.: — Staljinistička varijanta totalitarizma neposredno se izvodi iz lenjinizma, a po-

sred.no iz marksizma. Ne mogu ovde da ulazim u detaljnu analizu tog problema, ali i bez dokaza mogu da konstatujem: staljinizam nije nužna i neizbežna tvorevina marksizma. Mada to nije sve. Radi objašnjenja mog pogleda to pitanje bih postavio drugačije: Da li je staljinistička ideologija bila ovlašćeno tumačenje marksističke filozofije istorije? Moj odgovor na to pitanje glasi: da. Tom problemu mogu da pridem koristeći i jače kategorije i da postavim pitanje: Ako bi neko u potpunosti preveo osnovne vrednosti marksističke varijante socijalizma na praktičnu političku delatnost, da li bi rezultat tog pokušaja bilo nešto što podseća na staljinistički sistem? Moj odgovor na ovo pitanje takođe je potvrđan . . .

Dž. U.: Pomenuli ste atomizaciju sovjetskog društva. Gde smestiti priznanja sa moskovskih suđenja, koja su služila kao primer? Normalno da mi je neobično što su se Hitler i Musolini zadovoljavali time da se njihovi neprijatelji uhapse i pogube bez iznuđivanja priznanja koja slave sistem, dok je Staljin mučio žrtve sve dok nisu počele da hvale vlast koja ih je osudila na smrt...

L. K.: — Kao uzoran diktator Staljin je želeo da njegova žrtva ne bude uništena samo fizički, već i moralno. Nije bilo dovoljno da svako vidi da je Staljinova žrtva zakonski obešena ili streljana — već je isto tako bilo značajno da prihvati takvu odluku kao ispravnu.

Dž. U.: Pa ipak, ne mogu da shvatim kako je bilo moguće tolike primorati na ništavno i dosledno samooptuživanje i tako dugo vremena. Godine 1949. bio sam svedok procesa Laslu Rajku. Tada sam naučio lekciju, koju ranije nisam naučio, iako je trebalo da je naučim: jedno je formulisati hladno istorijsko ili psihološko objašnjenje sa visina svoje kule od slonovače, a drugo preživljavati lagano skidanje paučine sa neverovatnih i dijametralno različitih laži,

njihovog fabrikovanja, svakoga dana, udarac za udarcem. Osećao sam na koji način su ljudi dovođeni u stanje, u kome su se nalazili. Međutim, nisam mogao da shvatim zbog čega su dokazi te vrste bili potrebni pobjedničkoj sili, zbog čega joj je bilo potrebno da dokazuje da je u pravu ...

L. K.: — Po meni, objašnjenje je jednostavno. Od tih stotina hiljada ljudi Staljin je želeo da napravi suizvršitelje svoga zločina — štaviše, suizvršitelje zločina koje je vršio na njima samima — dakle, saradnike u opštoj kampanji obmanjivanja. I oni koji su preživeli logore, podsvesno su podržavali laži, jer su i sami učestvovali u njihovom stvaranju. Po meni, to je osnovni uzrok neuroza sovjetskog društva.

Dž. U.: Slažete se sa stanovištem Aleksandra Zinovjeva o životu u zemlji Ibanjsk, u kojoj se beznadno prepliću istina i laž, farsa i tragedija.

L. K.: — Da. »Zjapeće visine« su veoma pronicljiva satira.

Dž. U.: I dalje se pitam da li smo u potpunosti razjasnili zbog čega je Staljinu bilo potrebno *morituri te salutant*. Sklon sam da verujem da je Staljin iznuđivanjem pohvala od onih koji umiru želeo sebi da podigne neku vrstu spomenika, spomenika koji bi bio zapisan velikim slovima u analima istorije, tj. da je samo on bio istinska reinkarnacija Lenjina: revolucionar, teoretičar i »graditelj socijalizma«.

L. K.: — Moglo bi se reći da je Staljin imao opsesiju izvesne demonologije, koja je prevazilazila njegove političke potrebe. Morao je stalno da demonstrira moć neiskorenjivog zla: jednom je bilo otelotvoreno u trockizmu, drugi put u skretanju u levo, treći put u skretanju u desno, u titoizmu, cionizmu i si. Svaki put Staljin je isticao nekakav simbol apsolutnog zla i izdavao naređenje Partiji da ga savlada.

pobedi. Gajenje neprijatelja imalo je i praktičan značaj — održavalo je Partiju i birokratiju u mobilnom stanju i u iznuđenom jedinstvu. Ali je u tome, nesumnjivo, postojala i demonologija.

DŽ. U.: Zbog čega Hitleru i Musoliniju nije bila potrebna potvrda u vidu procesa za primer ili lažnih priznanja?

L. K.: — Laž igra značajnu, ali drugačiju ulogu u hitlerizmu — javlja se u propagandi: na primer, stanovništvu se govori da zemlja ima moćno oružje i kada ga nema itd. U hitlerizmu je postojalo poklapanje ciljeva hitlerovaca i onih koji su priznavani. O onome što su priželjkivali govorili su veoma otvoreno: o slavi naroda, o uništenju Jevreja, o delimičnom uništenju nekih slovenskih naroda da bi se dobio prostor za ostvarenje nemačkih ambicija, za stvaranje svetske hitlerovske imperije i si. To su bili istinski hitlerovski ciljevi, jer su uvek tvrdili da teže njihovom postizanju. Međutim komunizam, posebno staljinizam, skriva se iza lažne fasade. Staljinizam se spolja pozivao na staru socijalističku tradiciju. Morao je da govori o internacionalizmu, društvenoj pravdi, slobodi, jednakosti i sličnim stvarima, jer shema socijalizma i reči, u koje je bio odeven, bili su jedino njegovo obrazloženje. Zbog toga je i laž u komunističkoj praksi bila i još uvek jeste strasnija od one u hitlerovskom sistemu, jer je staljinističko upražnjavanje nacionalizma, ropstva i genocida krajnje osporavanje deklasiranih ciljeva sistema. Hitler nije lagao svet u pogledu svojih ciljeva, samo što je svet smatrao da je njegova istina suviše dijabolična da bi bila verovatna. Staljin je lagao svet i dugo vremena laž je trijumfovala.

DŽ. U.: Mnoge godine ste posvetili razmišljanju i pisanju o staljanizmu. Zbog toga shvatam vašu zainteresovanost za đavola . . .

L. K.: — Đavo je deo našeg iskustva. Naša generacija ga je videla u ogromnim količinama da ga ne bi tretirala ozbiljno. Smatram da zlo nije slučajno, ne radi se o odsustvu, deformaciji ili omalovažavanju vrline (ili bilo čega što smatramo njegovom suprotnošću), već je to neizbežna i neiskupljiva činjenica.

Dž. U.: Veoma je intrigantno i diskutabilno pitanje da li satanistički element u boljševizmu potiče iz ruske tradicije ili iz marksizma-lenjinizma. Solženjicin i Vladimir Maksimov zastupaju mišljenje da je zlo sovjetskog sistema ideološkog, a ne ruskog karaktera, dok se na listi onih koji smatraju da je određen oblik centralističkog despotizma karakterističan za političku kulturu Moskve nalaze Siton Votson, Ronald Hingli, Robert K. Taker i Ričard Pajpes. Solženjicin posebno napada Pajpesa i njegovu knjigu *Russia under the Old Regime* (1974). U proleće 1980. napisao je u »Foreign Affairs-u« da metoda, kojom se služi Pajpes koristeći izvesne ruske poslovice za potvrdu svoje argumentacije, »deluje na mene kao što bi se osećao Rostropovič koji bi morao da sluša vuka kako svira na violončelu«. Osim toga, po njemu, američki naučnici pokazuju »osnovno nerazumevanje Rusije i SSSR-a« i da je njihova slika predrevolucionarne Rusije stvorena pod uticajem sovjetske propagande. Gde vidite izvor satanskog elementa u boljševizmu?

L. K.: — Staljinizam je rezultat delovanja niza činilaca. Ne negiram da lavlji deo odgovornosti za to snosi specifična ruska tradicija. Jer, decenijama pre Revolucije Rusija je bila arena borbi između slovenofila i zapadnjaka. Drugi su bili jaki u drugoj polovini XIX veka u kulturi, a isto tako u politici. I boljševičke i menjševičke struje u ruskoj socijaldemokratiji predstavljale su zapadno orijentisano političko mišljenje; tek posle Revolucije njega je upila i sahranila stara tatarska i vizantijska tradicija

u vidu lenjinizma, a kasnije staljinizma. Međutim, ovo objašnjenje nije dovoljno. To da su zapadni uticaji i elementi u ruskoj kulturi u vreme Lenjinove i Staljinove vladavine imali mesto u okviru marksističke ideologije, nije nebitno i slučajno. Ne možemo utvrditi da je marksističko-lenjinističko-staljinistički element bio nevažan u tom procesu. Zbog toga, svoje stanovište bih smestio između Solženjicinovih i Pajpesovih pogleda, nešto bliže Pajpesovim, mada drugačije u smislu da uticaj marksizma smatram značajnim po sebi. Ne smatram sovjetski marksizam jedino savremenim otelovljenjem tradicionalnih crta ruske kulture. Inače, bilo bi teško objasniti zbog čega su rojalisti i liberali zapadne orijentacije pre revolucije lako razoružani i savladani. Moramo postaviti pitanje šta je u marksističkoj ideologiji omogućilo povratak Rusije jednim udarcem na tatarsku tradiciju u ime »socijalizma«? Ovo govorim svesno činjenice da se samo mali deo (ili uopšte) sovjetskih rukovodilaca istinski rukovodi ideologijom. Iako se drže intelektualnih okvira i leksike marksizma i lenjinizma, jer bi bez njih izgubili pravo na vršenje vlasti. Kada je reč o Solženjicinovom tekstu želeo bih da stavim nekoliko primedbi, iako njegove misli jedva da dodiruju diskutovani problem. Solženjicin je nesumnjivo u pravu kada ističe dve stvari: prvo, da je presija u sovjetskom režimu znatno veća nego poslednje dve decenije u carskoj Rusiji; drugo, sovjetska vlast ne uništava manje rusku kulturu od kulture i tradicije ostalih naroda sovjetske imperije, iako je ruski *lingua franca* u toj imperiji. Prema tome, šta može objasniti Revoluciju i tiraniju koja je usledila posle nje? Kao Poljak kažem da nam je komunistički sistem nametnut stranim tenkovima i da bi se taj sistem raspao da ne postoji sovjetska pretnja. Ovaj argument ne mogu da upotrebe sovjetski građani: nemaju Velikog brata čije pri-

sustvo osećaju za leđima; kao država su suvereni; njihov sistem su učvrstile i podržavaju isključivo unutrašnje snage. Iznenaduje me što Solženjicin dokazuje nevinost carskog sistema. Nijedan Poljak, a ni mnogi neruski narodi, čiji su preci živeli pod vladavinom careva ne može preći preko toga. U svom članku Solženjicin navodi da je Aleksandar I ušao u Pariz na čelu svoje vojske a da nije zauzeo sve evropske zemlje. To je istina pod uslovom da je Poljska u to vreme bila u sastavu Rusije po zakonu božjem i u skladu s tumačenjem Katarine II! Sloboda religije? Da li je Solženjicin zaboravio sudbinu Unijata, koje je nemilosrdno počela progoniti Katarina, pa nastavili sledeći carevi (posebno okrutno Nikolaj I), da bi ti progoni postigli kulminaciju pod sovjetskom vladavinom? Naši očevi su u carevima videli dželate i bili su u pravu. Da li su Poljaci (ili bilo koji drugi narod koji je imperija ugnjetavala) imali razloga da podržavaju čoveka kao što je bio Denikin, koji je u vreme Otadžbinskog rata povratak stare imperije istakao kao cilj svoje borbe? Iz vlastitog, neprijatnog iskustva naučili smo na šta je mislio Lenjin kada je obećao samostalnost narodima u sastavu ruske imperije. Međutim, laži Lenjina i njegovih naslednika ne mogu se koristiti za opravdavanje careva, kojima napamet nije padalo da daju bilo kakva obećanja. Poljaci, koje je Rusija ugnjetavala 130 godina ne mogu da prihvate sliku carskog režima koju predlaže Solženjicin, koji u njemu vidi oličenje očinske brige. Carska vlast je odnela živote mnogih naših zemljaka.

Dž. U.: Zadržimo se na vašim opaskama o ideologiji. Rekli ste da se mnogi sovjetski rukovodioci ne rukovode njom, ali ostajući na retorici, jer je ideologija samo legitimacija njihove vlasti. Sjajnu ilustraciju toga čine fragmenti *Moskovskog dnevnika* Veljka Mićunovića (1980), u kojima pokazuje da su naponi Hru-

ščova da Jugoslaviju vrati u »blok« dobili formu apela i pozivanja na marksističko-lenjinstičku solidarnost, zajedničko revolucionarno nasleđe i si. Prema Mićunoviću, Jugosloveni se nisu upecali na udicu, ali su pravili ustupke u korist retorike. Ideološki okviri su bili i jesu značajni.

L. K: — Jedini poziv Jugoslavije na poslušnost Moskvi bio je »socijalizam«. Isto se odnosi na Mađarsku 1956, na Cehoslovačku 1968, na Avganistan 1979. To da je Moskvi bilo stalo do sovjetske hegemonije, ne umanjuje značaj ideološke retorike. U stvarnosti je čini još značajnijom — kao prigodno i uspešno oruđe.

Sistem koji se raspada

Dž. U.: Govoreći o elementu zla u staljinizmu setio sam se vašeg upozorenja iz *Glavnih pravaca marksizma* da se staljinistički sistem ničega ne boji kao ideološke kritike unutar »socijalističke« porodice. Tu misao želim da povezem s izvesnim argumentom, koji koristite, donekle u šali donekle ozbiljno, u jednoj priči iz zbirke »poticajne priče iz svete povesti skupljene za pouku i opomenu«. * Radi se o priči »Velika propoved popa Bernarda«, u kojoj se bavite snagom zla i u kojoj ste došli do podrugljivog zaključka, tj. da satanu može isterati samo satana. U propovedi koja je sama po sebi đavolja satira na stihove iz Biblije (npr. Sveto jevanđelje po Mateju 12, 23—28) poluludi mizantrop, otac Bernard kaže: »Postoji jedan jedini uspešan način protiv satane, i nijedan drugi — satanu satanom isterati, srušiti ga na ze-

* Leszek Kolakowski: *Ključ nebeski. Razgovor s đavolom*. — Zagreb, 1983. — Prim. prev.

miju vlastitim oružjem, zlo zlom uništiti, otrovnu travu otrovati njezinim vlastitim otrovom...« Prema tome, krajnja poruka vaše priče je jasna; »ako koristiš jednog đavola da bi isterao drugog, opet ćeš ostati s jednim«. Pa ipak, vi ste argument popa Bernarda učinili tako uverljivim, da se ne mogu oteti utisku da se iza dijabolične poruge i autoporuge popa Bernarda krije istina, koju bi vaši čitaoci trebalo da prihvate: »Samo onaj ko je pao, najmiliji, može se nositi s palim, jer treba sedeti u istoj provaliji, da bi se bila bitka, samo pali anđeo može savladati palog anđela...« Pitam se da li ste svoju satiru protiv onoga što sadrži Lenjinova primedba (pozajmljena od Petra Velikog), da se varvarstvo može savladati samo varvarstvom? Ili ste se trudili da kažete nešto dublje, da samo onaj ko je vaspitavan u okrilju zla može spoznati njegovu suštinu i izaći na kraj sa njim? To bi ukazivalo na ulogu komunističkih jeretika poput vas — na »pale anđele«, koji su bili zajedno s đavolom i znaju kako »otrovnu travu otrovati njezinim vlastitim otrovom«.

L. K.: — Želim da istaknem da su citati iz moje priče reči koje izgovara izaslanik Pakla — siguran sam da nisam imao u vidu nikakve analogije. Međutim, vaše pitanje samo po sebi zaslužuje pažnju. Počnimo od Lenjinove šale. Komunisti su odavno imali iluziju da se svetla budućnost može sagraditi pomoću straha, nasilja i terora. Otišlo je više decenija na otkrivanje (mada svi još nisu došli do tih otkrića): ako se jednakost gradi pomoću nejednakosti, na kraju dobijamo nejednakost; ako želiš da ostvariš slobodu primenjujući masovni teror, na kraju dobijamo masovni teror; ako želiš da stvaraš pravedno društvo pomoću straha i represija, na kraju dobijamo strah i represije, a ne opšte bratstvo. Neko bi mogao da kaže da nije teško razumeti to, međutim ovom iluzijom bile su ispunjene glave komunista.

Uništenje »klasnog neprijatelja«, ukidanje građanskih sloboda, čak teror smatrali su se nužnim zlom, koje prethodi nastanku novog društva. Danas vidimo da sredstva određuju cilj, kod komunista je bilo obrnuto. To je jasno i odlučno utvrdio Trocki.

Društvo devetnaestog veka reagovalo je na industrijsku revoluciju i urbanizaciju sa dva radikalna ideološka rešenja: nacionalizmom i socijalizmom, od kojih je svaki na svoj način pokušavao da povрати ono što je uništila industrijalizacija. I jedno i drugo tražilo je krajnje pravedno bratstvo, koje se u jednom slučaju oslanja na zajednicu jezika i istorijska iskustva, a u drugom u težnji ka egalitarnoj zajednici radnih ljudi, koja je iznad nacionalnih podela. Nije potrebno opisivati degeneracije tih vizija u XX veku, u kome su se pretvorile a fanatične i destruktivne državne ideologije, čija je kulminacija bio hitlerovski »nacionalsocijalizam«. Za mene je u ovom trenutku značajno da su obe ideologije želele da ostvare idealno društvo manipulišući čovekom. To se posebno odnosi na socijalizam — izrod socijalističke ideje. Njegov tehnološki pristup ljudskom životu učinio je komunizam veoma povodljivim prema ideji savršenog ljudskog bratstva, koje se može učvrstiti ukazom. Komunizam je verovao da se ljudi mogu naterati na međusobnu ljubav — što je, naravno, bio recept za GULAG. Dovoljno je da pomisliš da to možeš uraditi i već imaš potencijalni GULAG ... To nam se može učiniti užasavajućim, s obzirom da se slobodna društva zapadnog tipa temelje na volji za izrabljivanjem, koja je osnovni pokretač ljudskog delanja, međutim to je bolje nego prinudna ljubav, koja jedino vodi društvu robijaša i zatvorskih čuvara.

Dž. U.: A šta sa drugim delom moje sugestije, koju bih razbio na dve posebne tvrdnje: A. komunistički sistem se može savladati

samo nasilnim sredstvima, kakva primenjuje taj sistem i B. samo pali komunista može u potpunosti razotkriti zločine i mane komunističkog sistema . . . ?

L. K.: — To su dva posebna pitanja. Na prvo mogu odgovoriti potvrdno, a na drugo ne mogu, ili obrnuto. Za početak razmotrimo prvu tvrdnju, naime da se komunizam može savladati nasiljem kojim se odlikuje . . .

Nadam se da nije tako. Iznenadno rušenje sovjetskog sistema imalo bi nepredvidljive posledice; neke od njih su loše kao i opstanak tog sistema. Nisam u stanju da predvidim budućnost, ali se nadam da će se taj sistem raspasti mirno, zbog deformacija i napetosti kojima podleže, a ne zahvaljujući jakim potresima. U mojoj otadžbini, u Poljskoj, opozicija nikada nije propagirala, a još manje primenivala metod nasilja. Izostavivši činjenicu da bi nasilje predstavljalo beznadan i apsurdan poduhvat, moglo bi — čini mi se — da izazove seriju nekontrolisanih reakcija. To ne bismo smeli sebi da poželimo... Sto se druge tačke tiče — negde od 30-ih godina izvestan broj bivših komunista igra vodeću ulogu u ideološkoj kritici sovjetskog sistema. Ona se temelji na poznavanju sistema iznutra i po svoj prilici njen doprinos je neophodan... Činjenice su suviše dobro poznate da bih ih ponavljao, međutim želim da upozorim da ta kritika poziva na nasilje. Ako se komunizam, kako mi se čini, nalazi u stanju laganog raspada, odgovornost za to snose teror i nasilje, koje sistem primenjuje sve vreme i potpuno odsustvo »samoregulacije« . . .

Dž. U.: Od 1917. godine postoje dijagnoze da sovjetski sistem teži propasti. Međutim, postoje, proširuju se nimalo prividno, mnoga obeležja propasti. Da li smo svi toliko zaglupljeni sovjetskom propagandom? Koji su vaši dokazi da je raspad započeo?

L. K.: — Sovjetska imperija pati od niza unutrašnjih suprotnosti, koje su nerešive. Nije u stanju da reši sve veće napetosti među narodima i narodnostima, koji ulaze u njen sastav. To je najsnažniji činilac raspada. Zbog toga nisam srećan, jer je nacionalizam uvek imao sklonost ka krajnjoj destruktivnosti i lako vodio stvaranju apsolutističkih snaga. Osim toga — taj sistem je bolestan u pogledu neproduktivne privrede i nemogućnosti modernizacije. Današnja Rusija je zemlja u kojoj hronično nedostaju prehrambeni artikli, vladaju prevare i korupcija, neprekidno od 1917. godine. Treće, tamo dolazi do napetosti između novih i obrazovanih slojeva društva, koji zahtevaju slobodniji i bogatiji život i sistema, koji ne može da im pruži takav model. Teško je suprotstaviti se snazi tih sve većih očekivanja, jer sistem ne može da se potpuno izoluje od Zapada, kao što je to činio u Staljinovo vreme. Kontakt sa Zapadom je još jedan izvor napetosti, jer ukoliko je sistemu potrebna veća pomoć od kapitalizma, *know-how* i tehnologije, sve se više boji negativnih uticaja, koji proističu iz nje, te se trudi da ograniči njihov obim . . . Sovjetski rukovodioci se ne mogu vratiti staljinizmu u čistom vidu iz straha od gubitka vlasti i još većeg pogoršanja ekonomske situacije. Prema tome, predviđam da će se i dalje truditi da nađu nekakav kompromis između terora i potrebe za modernizacijom. Kako neće pronaći pravu formulu raspad će napredovati. . .

Dž. U.: Ako su tako slabi, zbog čega su toliko jaki? Slabost je poslednja stvar koju Zapad vezuje za SSSR.

L. K.: — Moć Sovjeta je u glavi onog ko ih posmatra. Ostavljam po strani vojne stvari, o kojima malo znam, ali ako se udubimo u unutrašnju povezanost i životnost sovjetskog sistema, što odlučuje o stavu na koji se u krajnjem slučaju oslanja i oružana moć, odmah će postati

jasno da zapadna slika sovjetske moći u velikoj meri zavisi od toga da je Kremlj u stanju da sakriva od Zapada, pa čak i od vlastitog društva neprestane katastrofe. Sovjetski sistem ima mnoge prednosti, kakve ima svaki despotizam nad demokratijom; ne mora ništa da objašnjava, jer ne postoji slobodna diskusija. Otud sovjetski sistem može uspešno pokazivati spolja svoju krepkost, iako ga iznutra nagrizava rak. Zapadne predstave o sovjetskoj moći u priličnoj meri proizilaze iz strahovanja i nerazumevanja...

Dž. U.: U svojoj knjizi *Marksizam i druga strana* zapazili ste da partija vrši despotsku vlast i da ne može da se odrekne ideologije — erozija ideologije podrila bi njenu moć, jer je ideologija jedini izvor njene pravosnažnosti. Sličnu opasku ste učinili i u našem razgovoru, kada ste istakli značaj ideoloških okvira, čak kada su ispunjeni neubedljivini sadržajima. Želim da vam postavim sledeće pitanje: u Sovjetskom Savezu je verovanje u ideologiju stvar prošlosti i to već dugo. Više malko ne veruje u marksizam-lenjinizam. Pa ipak, ideološka retorika i dalje utvrđuje vršenje državne vlasti. Da li očekujete da će »kraj ideologije« povući za sobom propast državne vlasti...? Kao što vidimo, erozija ideologije dosad nije oslabila moć sovjetske države sa kojom se ona suprotstavlja jereticima poput Kineza ili nevernicima kao što su Avganistanci. Da li to znači da se ideologija održava korišćenjem državne moći u borbi s neprijateljima kao što su imperijalisti, nacionalisti ili jeretici?

L. K.: — Cisto formalno pozivanje na ideologiju potrajaće — niko ne zna koliko još — sve dok bude vršila određenu funkciju (koju joj ja i vi pripisujemo na državnom nivou). Istovremeno, retorika sovjetske ideologije se još od Staljinovog vremena ozbiljno menja. Danas, ona je mutna, nerazumljiva mešavina lepih reči,

starih komunističkih dogmi i teško prikrivanih nacionalističkih slogana. Istinski kanal ideološke komunikacije sa ljudstvom danas je nacionalizam, a ne komunizam: slavljenje nacije, porast imperije, rasizam, ksenofobija i prikrivani antisemitizam. A to, u odnosu na sovjetsku ideologiju, vrši snažan uticaj. Jer, ako bacimo letimičan pogled na satelitske države (na primer na Poljsku), videće se da je komunizam tako reći iščezao iz zvaničnog rečnika. Pominje se s vremena na vreme na partijskim kongresima, u prigodnim govorima, ali to je pre čin religioznog (!) odavanja poštovanja »očima osnivačima«. Svakodnevna propaganda nadovezuje se na ekonomski razvoj, modernizaciju, viši životni nivo, mir i si. Sto se toga tiče, postoji opšte slaganje, jer je svako protiv rata, protiv neproduktivne privrede i protiv niskog standarda...

Dž. U.: Naravno, reakcije stanovništva u Poljskoj ili Mađarskoj neporedive su s reakcijama stanovništva u Rusiji. Nijedna istočnoevropska vlada pod sovjetskom kuratelom ne gaji nadu u stvaranje nekakve zakonitosti pozivanjem na nacionalizam. Međutim, kao što ste rekli, u Sovjetskom Savezu se zvamična ideologija, patriotizam i nacionalizam u određenim situacijama međusobno podržavaju. Tako je bilo i u prošlosti. Primera radi, pretpostavljam da je »patriotska struja« Partije i stanovništva prihvatila sovjetsku agresiju u Avganistanu, a pre toga u Cehoslovačkoj.

L. K.: — Želeo bih da znam kako su Rusi reagovali na Avganistan. Možda je sovjetskoj propagandi pošlo za rukom da stvori određen mentalitet, da prosečan Rus oseća da je Avganistan doprinos slavi ruske imperije. S druge strane, dobro je poznato da avganistanska avantura povlači za sobom ljudske žrtve i da se to mora platiti... U zemlji gde se totalno **guši** javno mnjenje, nema načina da saznamo šta se

dogaća u ruskoj duši. Otišao bih i dalje: to što se mnjenje ne može slobodno izražavati realan je razlog nepostojanja mnjenja ili da ga guše baš zainteresovani. Tamo gde se pogledi mogu izražavati slobodno, ova činjenica je od ogromnog značaja za nastanak onog što se izražava. Ljudi koji žive u neprestanom strahu da kažu nešto što im može stvoriti probleme, nakon izvesnog vremena prestaju da misle o stvarima, koje im mogu naneti štete. Guše opasne misli pre nego što se ove jave, jer niko ne voli da misli o sebi kao osobi koja ima disidentske poglede, a kukavičluk mu ne dopušta da ih formulase . . .

Dž.: U.: Postoji knjiga *Autocenzura i komunistički inteligent* •..

L. K.: — Tim problemom se bavio Aleksandar Zinovjev i njegovi zaključci su pesimistički. Tvrdi da u Sovjetskom Savezu niko ne veruje zvaničnim komunističkim sloganima. Naime, šezdeset godina »socijalizma« stvorilo je novog čoveka — predmet bez misli, spreman da izgovara zvanične parole, jer je izgubio osećanje za razlikovanje istine i reći, koje od njega očekuju vlasti, a ne zbog toga što veruje u njihovu istinitost.. . Posle ustanka 1953. u Istočnoj Nemačkoj izvesni aparatčik mi je rekao: »Ne razurnem te radnike, samo pre nekoliko dana aplaudirali su govorima partijskih rukovodilaca i Partiji, a sada odjednom demonstracije protiv socijalizma i Sovjetskog Saveza ...« Ovo je dobra ilustracija tvrdnje: naša svest sadrži skrivene, »podzemne« materijale. Ostaju takvi sve dok se ne javi potreba ili prilika da budu artikulisani i ne samo što ostaju skriveni, već i nepoznati. Ali kada se opruga artikulacije iznenada stavi u pokret izlaze na površinu i bivaju prihvaćeni. Upravo to se dogodilo u Istočnom Berlinu i u Mađarskoj 1956. godine. U Budimpešti se naizgled disciplinovana i va-

trena partija za samo nekoliko dana razletela, da od nje nije ostalo ništa ...

Dž. U.: Sledeći primer ovoga su Kinezi uoči i za vreme »sto cvetova«, jer u poslednje vreme vidimo slične reakcije Kineza na zločine i surovost »kulturne revolucije«. U oba slučaja pokornost je iznenada razbijena neslaganjima i protestima i da nije politike represija, pogotovu u oblasti građanskih sloboda, sadašnjeg »liberalnog« režima, nastavak »kulturne revolucije« bio bi znatno spektakularniji.

L. K.: — Da. Kazna za autorepresiju je eksplozija u najneočekivanijem trenutku i mestu. To se podjednako odnosi na društva i na pojedince.

Mrtva ideologija

Dž. U.: Omalovažavam li mi ozbiljnost s kojom komunisti tretiraju svoju angažovanost, iako bezuslovno ne veruju u svaku reč svetih knjiga? Rekli ste da odsustvo slobode izražavanja određenih ideja deluje automatski kao autocenzura samih ideja. Smatram da je i druga strana ove tvrdnje istinita: oni koji su primorani da izražavaju i propagiraju izvesne ideje, sami počinju da veruju da je ispravna većina, ako ne baš sve. To se događa iz razloga koje ste već pomenuli: niko ne želi da se smatra kukavicom ih lažovom. A u *Marksizmu i drugoj strani* zapazili ste: »intelektualno-moralne vrednosti komunizma nisu suvišni ornamenti njegove prakse, već uslov njegovog postojanja«. Smatrate li da su komunistički rukovodioci i članovi aparata, na Istoku i Zapadu, s obzirom na svoje obaveze i položaje koje zauzimaju primorani da prihvate neke »intelektualne i moralne vrednosti«?

L. K.: — Reči koje ste citirali napisao sam pre četvrt veka, s tačke gledišta revizioniste,

kada sam još uvek smatrao da bi se komunizam mogao podmladiti intelektualnom i moralnom reformom. Odavno sam se, međutim, odrekao te ideje ... Svu tu ideologiju smatram mrtvom, potpuno mrtvom. Sovjetskim Savezom vlada nekolicina vladara i političkih manipulanata, koji umnožavaju vladare i manipulante u satelitskim zemljama Istočne Evrope, koji zavise od njih. Oni se rukovode oružanim snagama, nacionalnim ponosom, prestižom i trajnim osećanjem kompenzacije svoje tradicionalne zaostalosti u poređenju sa Zapadom. Prava definicija vladavine sovjetskih rukovodilaca ne bi glasila »komunističke« vođe, već elita skorojevića. Da li se sovjetski rukovodioci identifikuju sa duhom tekstova koje javno čitaju? Sumnjam. Ideologija nije promenljiva veličina, koja formira njihove odluke, čak kada su te odluke opravdane i prikazane ideološkim kategorijama. Njihova situacija podseća na oligarhiju, koja je nasledila imperiju, koju mora da održava i proširuje, što bi značilo da podržava premise na kojima se imperija temelji. Iskrena vera je tu beznačajna. Dosad nije pronađeno ništa bolje za održavanje i izvoz despotizma od komunističke frazeologije. U poređenju sa njom panslavizam i ortodoksija iz carskih vremena su domaća radinost. . .

Dž. U.: Ako želite da nađete autentične komuniste trebalo bi ih tražiti na jednom jedinom mestu: u Zapadnoj Evropi i SAD ...

L. K.: — Nisam siguran da su »autentični« komunisti baš komunisti iz prve ruke. Posle propasti ideologije na Istoku zapadni komunisti imaju težak zadatak. Kada pomislimo na njihovu vezanost u vreme staljinizma, kako za *credo* tako i za sovjetski »bastion«, njihov sadašnji izvrstavajući stav dostojan je poštovanja. Sve češće ne brane i ne kritikuju sovjetski model, kad god je moguće izbegavaju ga. Uporedimo samo Morisa Tereza koji je izjavljivao

da je Sovjetski Savez veliki primer slobode i nada čovečanstva s današnjim apologetskim i stidljivim mrmljanjem zapadnih komunista. Sovjetski Savez nema istinske branioce među komunistima, već samo ljude koji predlažu opravdanja i olakšavajuće okolnosti u objašnjavanju posebno odbojnih aspekata sovjetske stvarnosti. Sve se to *a fortiori* odnosi na inteligenciju, koja je — kao što znamo — posebno sklona ispadima. Despotizmi svih boja nikada nisu morali da trče za intelektualcima, koji bi opravdavali njihovu vladavinu, međutim ako uporedimo bučnu borbenost zapadnih intelektualaca koji su branili staljinističke grozote s njihovom današnjom dezorijentacijom, razlika zaslužuje poštovanje. Maoističko ludilo već je predstavljalo redukovano ponavljanje talasa staljinizma, koji je umro zajedno s Maom kao što je i kult staljinizma među zapadnim intelektualcima umro sa Staljinom. Uveren sam, kada bi se Sovjetski Savez raspao 90%o zapadnog marksizma završio bi na isti način, zaključno s varijantama koje ističu da se ne postoveouju sa sovjetskim sistemom, da ga čak osuđuju.

Dž. U.: Zar to ne umanjuje vaš argument da komunistička ideologija sovjetskog tipa ima već malo pristalica? Ako postojanje marksizma na Zapadu, kako tvrdite, funkcioniše zbog postojanja Sovjetskog Saveza, sovjetski rukovodioci su u pravu kada drže da je samo postojanje sovjetskog sistema polisa osiguranja za svetske »progresivne« snage. Iz toga nesumnjivo proizilazi da je odbacivanje tog sistema, u krajnjem slučaju, početni uslov za mir u zapadnim društvima . . .

L. K.: — Istina je da je postojanje Sovjetskog sistema za evropsku i američku levicu intelektualni oslonac, iako to danas ne priznaju.

Dž. U.: Postavlja se pitanje: da li tom osloncu treba pridavati veći značaj nego što Rusi pridaju činjenici da samo postojanje slobodnog

i prosperirajućeg Zapada podriva komunističke institucije?

L. K.: — Slažem se.

Dž. U.: Nezavisno od toga u kojoj je meri evropska levica svesno usvojila lekciju staljinizma, njene nesvesne reakcije je uvek guraju u pravcu strpljenja, kompromisa, uviđavnosti ili, u najgorem slučaju, dobrodušne sumnje u sovjetske pomake. Na primer, glasanje za jačanje oružanih snaga NATO-a mobilisaće ekstremnu levicu britanske Laburističke partije, levicu nemačke SPD i leve socijaliste Holandije da se ujedine s antiameričkim lobijem, koristeći iste argumente. Pavlovljevi refleksi stečeni 30-ih godina funkcionišu i dalje iz sve snage. Evropska levica više ne mora smatrati Sovjetski Savez zemljom sreće, međutim okretanje protiv njega smatraće se nedopustivim izazovom bačenim Proviđenju. Na primer, nije mi uopšte teško da zamislim Francusku, pokornu Sovjetima, pod pokroviteljstvom komunista i socijalista, po ugledu na vladu u Višiju, kada bi Zapadna Evropa bila ugrožena ratom od strane Sovjetskog Saveza, drugim recima: autofinanziraciju Francuske . . .

L. K.: — Sto se tiče Francuske, delim vaša strahovanja. Štaviše, eliminisao bih ograđivanje »pod pokroviteljstvom komunista i socijalista«. Međutim, vratio bih se na vašu osnovnu tvrdnju: još ranije sam zapazio da u svakom društvu mora postojati izvesna doza utopizma. Nijedan sistem ne sadrži takav repertoar radikalnih promena u društvu kao komunizam, koji je u stanju da mobiliše pohlepu, neostvariva očekivanja i raznovrsne nepravde. Komunistička varijanta utopije može biti krajnje totalitarna, a da ne bude verna sovjetskom modelu. Istina je da neki zapadni komunisti danas odbacuju sovjetsko iskustvo s neskrivenim prezirom, držeći se istovremeno čvrsto ideje da će velika orgija nacionalizacije doneti harmoniju

i dobrobit društvu. Očigledno je i da će apsurdnost ideje, povećanje birokratije, pojačana državna kontrola i centralizacija doneti veću slobodu, spontanost i lakše podmiriti pojedinačne ekonomske potrebe. S druge strane, istina je da je ekonomski liberalizam već duže vremena mrtva alternativa; sada je problem u tome da li država treba da kontroliše različite grane privrede i u kom obimu . . . Užasavajuće je što je verovanje u postojanje jedinstvenog magičnog središta povezano sa potpuno zrelim ljudima; međutim, u čoveku postoji stihijska težnja ka povezivanju u harmoničnu celinu svega što je nejasno i protivrečno. Komunizam je jedna od tehnika koja te snove drži u životu i institucionalizuje ih. Ta maštanja su, čini mi se, nezavisna od sovjetskog modela; mada sovjetski primer — ili ono što se smatra sovjetskim primerom — pruža osećaj intelektualne sigurnosti, kao što je postojanje moćnog ujaka, iako se sada priznaje, rado ili nerado, da je istorija sovjetskog komunizma užasavajuća.

Dž. U.: Prema tome, ima donekle istine u misli koju je izneo Ronald Regan, da je »Sovjetski Savez odgovoran za sve nemire u svetu . . .«

L. K.: — Naravno, da to nije istina. Da nije sovjetske provokacije »ne bi bilo gorućih tački u svetu«, kaže on. I bez toga, naravno, da bi ih bilo.

Dž. U.: Rekli ste da komunistički snovi u načelu ne zavise od sovjetskog modela. Oni poseduju vlastitu životnu snagu. Međutim, u oštroj polemici sa E. P. Tomsonom 1975. godine primetili ste da je komunistička ideja mrtva. »Ta lobanja se više nikada neće nasmejati«. Kako usklađujete te dve tvrdnje?

L. K.: — Možda nisam napravio razliku koja je bitna za našu diskusiju. Komunizam na Zapadu obično je identifikovan sa sovjetizmom

(ostale varijante smatrale su se beznačajnim). Ako ostavimo po strani sovjetsku moć i militarističku ekspanziju, taj komunizam je sada ideološki, politički i kulturni leš. U Trećem svetu već je dobio drugu (što ne znači bolju) formu ili je jednostavno drugi naziv za dominaciju sovjetskog imperijalizma. Mada ne smatram da utopističko mišljenje može ikada sasvim iščeznuti iz ljudskog života, tako da ne smatram da bi trebalo želiti to uprkos svim katastrofama koje su proistekle iz tog utopizma. Isto tako nepravilno je stavljati nalepnice komunizma na sve utopističke vizije, jer — istorijski uzevši • — komunizam i lenjinizam postali su praktično isto.

Dž. U-: Činjenica je da me šokira što je sila toliko atraktivna za leve intelektualce, te mi se čini dobrom ilustracijom »izdaje klerika« — onako kako je shvata Zilijen Benda, s tim što bi trebalo okrenuti polove. Cesto je objašnjavao njen psihološki mehanizam, mada još uvek ne mogu da prestanem da se čudim vatrečnosti s kojom su istoričari i studenti političkih nauka spremni da odbace distancu koja je obeležje njihove profesije zbog sumnjive slave ministarske fotelje, u nadi da će stvarati (za razliku od pisanja) delić istorije. Ova izdaja nesumnjivo povlači za sobom odgovarajuću cenu: dosad još nisam sreo vrednu knjigu — ne uzimajući u obzir sećanja — koju je napisao intelektualac-političar nakon završetka mandata. Priča se da su Sidni i Beatriče Veb, posle povratka iz Sovjetskog Saveza, bili pod velikim utiskom odluke sovjetskih drugova. Dok su gospodin i gospođa Veb provodili noći sa svojim prijateljima i neprijateljima iz Blumberija u razmatranju suptilnosti socijalizma, rukovodioci u Kremi ju ponašali su se kao pravi muškarci: ubijali su ljude ili ih slali u Sibir! To je bilo vođenje politike . . .! Po svoj prilici, civili u uni-

formama su najstrožiji generali. Da li se to odnosi i na intelektualce?

L. K.: — Jedna strana prirode intelektualaca fascinirana je silom, čak okrutnošću. Hitlerizam je povukao ljude tog tipa, staljinizam je, međutim, imao veći uspeh, jer je koristio socijalističku frazeologiju. Intelektualac se najviše boji — gospodin i gospođa Veb to potvrđuju — da neće biti saslušan, da govori samom sebi ili uskom krugu čitalaca istomišljenika. Priklučenje moćnoj stvari nepogrešiv je način obezbeđivanja sebi mogućnosti da budeš saslušan. Intelektualci su sigurno naučili nešto od staljinizma. Ružne posledice lojalnosti Staljinu učinile su da su sada oprezniji, mada nije nikakva garancija da će biti razumniji ako se pojavi sledeća varijanta spasonosne ideologije. Utopija i despotizam su snažan magnetizam . . . Pominjali ste da u političkim stavovima evropske levice postoje prosovjetske simpatije. To je istina, intrigira me psihološki mehanizam toga. Mislim da tu u igru ulaze dve stvari. Prvo, niko ne voli da se odriče vlastite prošlosti smatrajući je krajnje promašenom. Drugo, što proizlazi iz prvog, izjave tipa: »Da, sovjetski sistem je napravio mnoge greške, mada u krajnjem ishodu predstavlja napredak u istoriji čovečanstva« — veoma su atraktivne. To je sa svoje strane povezano s licemernom tvrdnjom da čovek leveice treba da izbegava sve što može pomagati »desničarske« snage u svetu — tako imamo gotov recept za prosovjetske ili antizapadne, antiliberale stavove. U kritičnoj situaciji ljudi će se uvek staviti na stranu Kremlja.

Dž. U.: Osećam izvesnu simpatiju prema tim mladim ljudima koji tragaju za doktrinom . . . Njihova profesionalna spremnost veliki je dokaz da postoji izvesno znanje koje čoveka čini dobrim građevinskim inženjerom ili dobrim lekarom. Prema tome, da li za njih ima nečeg prirodnijeg od pitanja: koja nas vrsta znanja

uči da stvorimo pravedno društvo? Posle propasti hitlerizma, boljševizma i maoizma neki od najprivlačnijih odgovora našeg vremena zauvek su inostrvi. Čega bi trebalo danas da se drže mladi idealisti? Sumnjam da bi mogao da ih zameni suptilni skepticizam univerzitetskih profesora . . .

L. K.: — Zeleo bih da znam odgovor na to. . . Zapad je postao veoma sumnjiv prema čudotvornim lekovima. Ne postoji jedinstven odgovor za naše brige. Sloboda je jedna od stvari oko koje se može sagraditi neka vrsta ideologije. Slobode nema u mnogim mestima sveta, međutim oni koji je imaju prihvataju je kao nešto očigledno i nerado se stavljaju u njenu odbranu, ukoliko nisu neposredno ugroženi. Teško ih je uveriti da je cena slobode neprestana budnost, čak kada čuju alarm nalaze razloge da izbegnu problem — odugovlače. Avganistan je tu dobar primer. »Kabul — tako je daleko od Pariza. . .« Ali, Klivlend, Kajo su još dalje. Da li iz toga proizilazi da Amerikanci treba da prihvate da je Klivlend isto udaljen od Pariza, kao što Francuzi smatraju da je Pariz udaljen od Klivlenda? Kao što sam već rekao, ne mogu da predložim nikakav lek, s obzirom na odsustvo političke strategije na Zapadu. Premda ne verujem da bi u doglednoj budućnosti Sovjetski Savez zauzeo Zapadnu Evropu . . .

Dž. U.: Zbog čega tako mislite? Karte su podeljene na štetu Evrope, kako u militarističkom tako i u psihološkom smislu.

L. K.: — U pravu ste kada mi tražite dokaze. Ne mogu puno da vam predložim. Rusi ne žele da kroče u Evropu rizikujući svetski rat, mada rizik i dalje postoji. Kada se rizik smanji mogu se nadati da će to proći nekažnjeno. Staviše, ne verujem da komunizam u svim uslovima izvlači koristi iz rata . . .

Dž. U.: Mada ste napisali da od 1905. godine svaki rat olakšava širenje komunizma?

L. K.: — Da, uprkos toj analizi. Nema zagona po kome komunizam uvek izvlači korist i da dosadašnja ekspanzija komunizma u svetu vodi njegovoj dominaciji u svetu. Na trenutak zamislimo da smo u IX veku i da imamo dovoljno globalnu tačku gledišta da možemo posmatrati širenje islama. Njegova brza ekspanzija dovela bi u očajanje hrišćanskog futurologa koji se služi instrumentima ekstrapolacije iz poznatih tendencija, jer ne bi mogao da predvidi ništa drugo osim osvajanje čitave Evrope... I na ideološkom planu izmišljeni futurolog imao bi razloga da strahuje zbog hrišćanstva, jer je islamski pogled na svet neobično moćan, dinamičan i fatalističan, s tim što ne demobilizuje, već mobilizuje. Pa ipak, njegova energija se iscrpla.

Dž. U.: Turci nisu imali jake muslimanske grupe koje su vršile presiju (ili »petu kolonu«) u Rimu ili Parizu, dok ih Sovjeti nesumnjivo imaju ...

L. K.: — To je istina, ali hrišćani takođe nisu imali pristalice u Konstantinopolju, koje bi predstavljale određenu snagu — kakvu imamo mi u vidu »pete kolone«, koju čini celokupno stanovništvo Istočne Evrope.

Ne nalazimo se pred silom koju ne možemo odbaciti, bez obzira na uspešnost sovjetske propagande koja nam nalaže da verujemo da su karte protiv nas. Demokratija ima tu prevagu da može mobilisati rezerve autokorekcije, dok despotska varijanta socijalizma vrši autokorekciju 'isključivo u vidu katastrofa. Na drugoj strani, moć despotizma sastoji se u tome da može sakriti svoje neuspehe i da je jači nego što stvarno jeste. Međutim, ponovimo: u konačnom obračunu osnovni izvor sovjetske moći je u tome što Zapad ne razume velike i sve

veće napetosti, koje ugrožavaju tkivo sovjetskog sistema. Kada bi sovjetski rukovodioci makar na trenutak posumnjali da zapadni svet zna ono što znaju oni o svom sistemu, njihove brige zbog opstanka Sovjetske imperije bi se povećale . . .

Iz: »Spotkania«. Niezalezne pismo mlodvch katolikcw, nr 19—20, str. 59—89.